

ona im se svojom zanimljivošću i čitkošću svakako približava.

Dragutin Babić

*Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb*

Rudolf Laiprecht

Alltagsrassismus

Münster/New York/München/Berlin:
Waxmann, 2001., 470 str.

Osnivanjem Ujedinjenih naroda i proglašenjem univerzalnih ljudskih prava rasizam je ukinut kao službena ideologija vlasti i kao doktrina u akademskim ustanovama. Režimi koji su zadržali vladavinu bijele manjine (Južnoafrička Republika, Južna Rodezija, lokalne vlasti u južnim dijelovima SAD-a) računali su da će cijena domaćega i međunarodnog otpora i izolacije biti manja od koristi koju rasistički režim donosi svojim pobornicima. Također su pretpostavljali da je antirasizam na Zapadu pomodna ideološka naplavina koja će se, poput drugih revolucionarnih retorika jednakosti (od socijalizma do feminizma), povući pred neumitnošću »prirodnoga« poretka nejednakosti. Iako u manjini, otvoreni i glasni rasisti imaju dosta velik broj prešutnih pristalica. Ti se nalaze među izbornom bazom ekstremno desnih stranaka koja se u vrijeme ekonomskih kriza nekako automatski povećava, kao i u akademskim krugovima koji uporno proizvode dokaze o genetskoj uvjetovanosti ljudskih postignuća ili o nepremostivim kulturnim/civilizacijskim razlikama. No, valjanost tih argumenata bila je i ostala ovisnom o općoj političkoj klimi koja im sada više nije išla u prilog. Politički pobornici rasizma morali su se pod pritiskom nove javne politike u znaku popularnosti ljudskih prava i sloboda povući na marginu ili u privatnost. Akademski pobornici rasizma morali su, pak, značajno ublažiti svoje argumente i

prilagoditi ih vladajućoj ideologiji jednakosti, zapravo govoriti o kulturnoj različitosti, relativnosti i pluralizmu umjesto o hijerarhiji rasa i kultura.

Koliko takva napetost između potisnute rasističke svijesti i demokratske savjesti prožima ostatak društva, posebno novih naraštaja bijelih zapadnjaka u čijem susjedstvu već desetljećima žive stanovnici drugih rasa i kultura? Je li rasizam naprosto funkcija trendova na tržištima rada u zapadnim društvima? Koliko su mediji i obrazovanje presudni u oblikovanju stavova prema drugima? Ili se stavovi u konačnici oblikuju u uvijek neprozirnoj unutrašnjosti pojedinca koji je sada suočen s izborom široke ponude različitih ideologija?

Tim se pitanjima Rudolf Laiprecht, profesor socijalne pedagogije na sveučilištima u Njemačkoj i Nizozemskoj, pozabavio u ovoj knjizi koja se pojavila kao deveta u biblioteci istog izdavača pod naslovom *Interkulturalno istraživanje obrazovanja*. Knjiga predstavlja vrlo opsežnu studiju o rasizmu u središtu koje je empirijsko istraživanje stavova mladih ljudi o »drugima« u kontekstu današnje Njemačke i Nizozemske. Autor upozorava da rasizam nije nestao iz društvene svijesti nego je promijenio svoj sadržaj, oblike i intenzitet, kao i mjesta na kojima bira mete, postajući svakodnevnom činjenicom. Ali, to ipak više nije stvarnost tridesetih godina 20. stoljeća. Incidenti na rasističkoj osnovi znaju biti, doduše, teški, ali među većinom, ili barem većinom mladih, sklonost rasizmu je razmjerno rijetka ili se pojavljuje na nesiguran i nedosljedan način. Sudeći prema autorovu tumačenju, radi se o vrlo važnoj promjeni.

Ishodište Laiprechtove studije je višegodišnji istraživački projekt »Internationales Lernen« (Međunarodno učenje) u pet europskih zemalja (Njemačkoj, Nizozemskoj, Grčkoj, Hrvatskoj i Latviji), u sklopu koje je načinio vlastito istraživanje. Ono je bez

sumnje najiscrpnije i najambicioznije od svih dosadašnjih na tom projektu. Autor se poduhvatio vrlo složena zadatka da objasni ne samo izvore i dosege rasizma, nego i srodnih oblika svijesti: nacionalizma, etnicizma i seksizma. On tvrdi da su rasa, nacija, spol i etničnost kategorije čija je funkcija identiteta sporedna, a glavna je da se privilegirani dio društva trajno odvoji od ostatka društva putem diskriminacije i segregacije. Dokaze nalazi u načinu upotrebe tih kategorija u političkoj praksi, od nacionalističkih pokreta do administrativne prakse imigracijskih država, čiji je glavni učinak uspostavljanje jasnih granica među označenim skupinama. Taj učinak ne nestaje, unatoč opovrgavanju rasizma i srodnih uvjerenja u jednom području znanja, npr. biologiji rase i spola, ni nakon odbacivanja u političkoj praksi, npr. demokratskim ustavima. Raznovrsan rasizam oživljava u novim diskurzivnim oblicima, od suvremenoga kulturnog relativizma, preko retorike isključivih interesa nacija-država, do politika manjinskih etničkih elita. Novi oblici kategorizacije stanovništva prema nacionalnoj i etničkoj pripadnosti udomljuju staru logiku podjele prema rasi i spolu/rodu. U oba slučaja radi se o »čvrstim reprezentacijama, slikama i predodžbama o *drugima*« (str. 58). I, što je najvažnije, kako pokazuju mnogobrojna istraživanja, »seksizam, rasizam, nacionalizam i etnicizam uzajamno se pojačavaju i dopunjuju« (str. 59).

Ipak, to su modeli koji na putu u svakodnevicu bivaju preinačenima i u velikoj mjeri odbačenima. Za Laiprechta to je ključna činjenica čiju putanju analizira kroz tri razine: društvenu strukturu (razmještaj centra i periferije, institucionalno oblikovanje društva od strane nacije-države), društvena značenja (diskursi i ideologije koji se nude ljudima kao modeli tumačenja stvarnosti i zgušnjavaju u društvenim reprezentacijama stvarnosti) i subjektivne orijentacije (osobiti načini kojima pojedinci prerađuju

ponuđene modele tumačenja stvarnosti i oblikuju vlastite reprezentacije stvarnosti).

Prvu razinu opisuje kroz politički razvoj, a drugu kroz prevladavajuće političke diskurse u Nizozemskoj i Njemačkoj (nakon spajanja Zapadne i Istočne Njemačke), da bi u analizi treće razine, individualnih orijentacija mladih, primijenio niz metoda svog empirijskog istraživanja. Najprije je proveo ispitivanje na uzorcima društvenih većina u Njemačkoj i Nizozemskoj s pomoću upitnika i kvantitativne analize podataka. Na osnovi prikupljene građe izradio je dubinske intervjue i proveo rasprave s usporednim skupinama mladih u objema zemljama, a kao glavni instrument izradio je skalu *jednodimenzionalno-nacionalnih* naspram *multiperspektivnih orijentacija*. Na strani »jednodimenzionalnosti« pojavljuje se skup nacionalističkih, rasističkih, seksističkih i etnicističkih usmjerenja, a na strani »multiperspektivnosti« prevladavaju nacionalno, rasno, spolno i etnički tolerant(ij)i stavovi.

No, to je hipotetska dihotomija koju su Laiprechtovi empirijski nalazi doveli u pitanje, što je iskoristio kao priliku za teorijsku reinterpretaciju rasizma u današnjim uvjetima. To što su odgovori ispitanika dosta raspršeni mimo polarnih obrazaca, on ne smatra samo pravilnošću svojstvenom empirijskom istraživanju, nego temeljnom stvarnošću koja opovrgava izravnu mogućnost utjecaja bilo koje ideologije u svakodnevnicu. Laiprecht se na sličan način trudi da usporedbom stavova mladih ispitanika iz dviju zemalja izbjegne formulacije koje odražavaju stereotipove. Njegov glavni nalaz glasi: »mladi iz Nizozemske u *prosjeku* naginju tome da i prihvate i odbace *jednodimenzionalno nacionalnu* orijentaciju, dok se mladi iz Njemačke nalaze na strani prihvatanja *jednodimenzionalno nacionalne* orijentacije. S *multiperspektivnom* orijentacijom... mladi se iz Njemačke manje slažu, dok je mladi iz Nizozemske mnogo jasnije

prihvaćaju» (str. 157). To ipak nije dovoljno da bi se prihvatilo tradicionalni stereotip o Njemačkoj kao društvu u kojemu se (pored Austrije) zbog njezine nacističke prošlosti rasizam i slični stavovi lakše obnavljaju i brže šire nego u drugim zemljama. Laiprecht se od takva uopćavanja ograđuje i stoga što ne postoje slična komparativna istraživanja mladih dviju zemalja. Pomoć je samo na trenutak potražio u rezultatima ispitivanja Eurobarometra koji, premda na drukčijem uzorku, pokazuju da su mladi Nijemci, osobito na teritoriju bivše Istočne Njemačke, skloniji ksenofobiji nego mladi Nizozemci. Ipak, i s tim dodatkom valja biti na oprezu. Ne samo da rasizam nije isključivo problem mladih, nego to nije ni prvenstveno. Niz istraživanja pokazuje da su mladi u Njemačkoj i Nizozemskoj u prosjeku tolerantniji od svojih predaka. Stoga elemente za objašnjenje razlika između stavova mladih Laiprecht pokušava najprije pronaći u razradi prvih dviju razina svoje analize, strukturalnoj i diskurzivnoj, ukazujući na razvoj politike, javnih institucija i ekonomskih prilika u tim zemljama. Pritom naglašava i razlike na krajnjoj političkoj desnici. Iako je od početka devedesetih godina 20. stoljeća u objema zemljama došlo do porasta rasističkog nasilja, on je u Njemačkoj bitno veći, a oblici nasilja brutalniji. Što se tiče ekstremno desnih stranaka, one u objema zemljama stječu popularnost uglavnom na pitanju stranaca, kao izbjeglica ili radnika, a potporu na izborima dobivaju podjednako od starijih i mladih birača. Također je činjenica da strah od stranaca sve djelotvornije mobilizira i biračka tijela ostalih političkih stranaka u objema zemljama. Uspoređujući dalje useljeničke politike (Njemačka je faktički useljenička zemlja, ali ne i službeno), i posebno procjenjujući učinke nizozemskog sustava »konsocijacije« etnopolitički zastupanih interesa na predrađuje prema drugima (te su, prema nizu istraživanja, blaže i suptilnije izražene nego u

Njemačkoj), te uspoređujući njemački i nizozemski medijski diskurs o strancima, Laiprecht ipak nije našao dovoljno argumentata za objašnjenje spomenute razlike u stavovima mladih ispitanika u Nizozemskoj i Njemačkoj. Isto je sa četirima klasičnim objašnjenjima rasističko-nacionalističkog diskursa. Prvo je objašnjenje u smislu »niskih udaraca« konzervativnih političkih stranaka u političkoj borbi. Drugo objašnjenje govori o »parohijalnim reakcijama« dijela domaćeg stanovništva na pripisani kozmopolitizam stranih useljenika. Treće govori o presudnom strahu od gubitka tradicionalnog miljea, a četvrto o gubitku perspektive budućnosti zbog ekonomsko-socijalne krize. Međutim, ni jedno od tih objašnjenja ne nailazi na jasnu potvrdu u rezultatima ovog istraživanja.

U objema analiziranim zemljama doista se mogu ustanoviti različiti razvojni procesi na političkoj i javnoj sceni, zahvaljujući kojima se Nizozemska čini tolerantnijim društvom od Njemačke. Ali, te se razlike u »signalima« koji dolaze od institucionalnih i diskurzivnih ponuda, kako ističe autor, »automatski ne prevode« u čvrste političke ili društvene činjenice, barem ne u brojčane. Na primjer, Njemačka prihvaća mnogo više imigranata, uključujući izbjeglice, nego druge zemlje.

Najzad, što se tiče seksizma, on je očevidno najjače prisutan među ispitanicima sklonim »jednodimenzionalno nacionalnim« stavovima, i to više u ispitanika nego ispitanica. No, seksizam se tu pojavljuje u novome, kulturalistički posredovanom obliku. Većina ispitanika oba spola izlazi iz lošijeg položaja žena migrantica vidi u njihovoj prilagodbi i akulturaciji na novo okruženje u Nizozemskoj, odnosno Njemačkoj. To znači uvjerenje da se za ravnopravnost ili načelnu jednakost te žene mogu izboriti samo u društvu koje je drukčije od onoga iz kojeg dolaze. Time čitav klaster ekskluzivističkih sta-

vova, od rasizma do seksizma, postaje drukčijim, zapravo suptilnijim nego u starijim verzijama. Razlog tome je sve složenija veza između vanjske društvene strukture, ideoloških modela i subjektivne unutrašnjosti pojedinca u suvremenim zapadnim društvima, što autor uzima kao novi izazov, ali i priliku za suvremeni pedagoški rad u prilog obrazovanju za demokratičnije i tolerantnije društvo.

Laiprecht očito nije sklon determinističkim objašnjenjima, već ih smatra dopunama objašnjenja koje se temelji na empirijskim i situacijskim varijacijama. U toj sferi, prema njemu, i najtvrdi rasisti ispoljavaju »čudne« nedosljednosti, baš kao i tolerantne osobe. Zapravo, nema živućih prototipova. Na primjer, na str. 384. autor navodi izjave dvaju *skinheads*, označivši jednoga kao »neutralnoga«, a drugoga kao »usamljenoga«! Laiprechtov nedeterminizam s teorijske strane nalikuje na »semiotički pluralizam« u školi kulturnih studija koja osporava (Gramscijevu) teoriju kulturnoga hegemonizma, što znači da nijedna ideologija, uključujući demokratsku kao prevladavajuću, ne mora imati odlučujući utjecaj na stavove pojedinaca. S metodološke strane, pak, njegov nedeterminizam nalikuje na Heisenbergov, budući da se kao ispitivač priklanja kvalitativnim metodama i neposrednom kontaktu s ispitanicima kroz pojedinačne intervjue i skupne razgovore. Na taj način ispitanike, prije svega one s rigidnim stavovima, izlaže učinku javne prisutnosti, dijalogu, a time i svojevrsnom konformističkom pritisku. U takvoj aklimatizaciji pozitivistički usmjereni istraživači svakako bi prepoznali nedopustivo induciranje od strane istraživača, »misionarsku« pogrešku. Međutim, to za Laiprechta ne predstavlja nedostatak. Za njega je istraživač ispitanicima partner koji im pomaže da artikuliraju svoje stavove. Istraživač je jedan od posrednika u mozaiku medija kojima je pojedinac okružen, a koji utječu na formiranje njegova stava, ali ipak

ne presudno. Osim toga, za razvoj demokracije i tolerancije – vrijednosti prema kojima istraživač Laiprechtove usmjerenosti nije ravnodušan – bitna je otvorena komunikacija na ravnopravnoj osnovi. Tu istraživač inscenira razgovor koji se odvija izvan službenih kulisa demokracije, tamo kamo mediji u pravilu ne dopiru, u svakodnevnici. U toj temeljnoj sferi društvenoga života ekstremni stavovi prema drugima, naravno, ne iščežavaju, ali zato gube monolitnost. Ona je karakteristična za zatvorene skupine nesklone bilo kakvu susretu s drukčijim skupinama i stavovima. Ono što je drukčije ne mora se odnositi na pripadnike drugih rasa ili kultura, nego samo na drukčije stavove osoba istih rasa ili kultura. U otvorenu razgovoru drukčiji stavovi postaju »dvojnica« drugih. U takvoj situaciji ideologizirani oblici izražavanja i označavanje prema čvrstim kategorijama gube uporište. To je život u svome realnijemu (i podnošljivijemu) obliku u kojemu se i rasizam pojavljuje kao dio svakodnevnice. On ne mora biti opasan i generalizirajući sve dok može izdržati prisutnost i komunikativan odnos s drukčijim stavovima. Zato je bitna prisutnost istraživača, a kasnije možda pedagoga, socijalnih radnika itd.

Svakidašnji rasizam široko je koncipiran i empirijski zahtjevan istraživački rad, ponešto nepregledan u izlaganju i metodološki kompliciran (svakako bolji u svojim kvalitativnim nego kvantitativnim analizama). No glavna je kvaliteta knjige izazovna veza između općeg teorijskog pristupa u smislu nedeterminizma i empirijskih nalaza, koja je izdržala pod teretom dugih izvođenja i mnogobrojnih digresija. Laiprecht objašnjava rasizam na vjerojatno najteži mogući način, kao rezultat spajanja triju razina društvenoga života, triju »B«: *Bedingungen* (uvjeti), *Bedeutungen* (značenja) i *Begründungen* (obrazloženja). Pritom su krajnji ishodi na individualnoj razini (razlozi pojedinačnog oblika izražavanja i djelovanja) u načelu

nepredvidljivi. Međutim, ostaje li svakodnevica istom i nakon demontiranja istraživačke empirijske scene svakodnevnice? Ako ona doista inducira toleratniju klimu, nisu li prirodni nastavljači te misije pedagozi, socijalni radnici i slični stručnjaci osposobljeni za interkulturalne odnose? Jesu li time otvorena vrata određenom tipu znanja i ekspertize ili pak voluntarizmu na području interkulturalizma? Prepustimo riječ autoru: »Razvijanje praktičnih uputa u stvari je 'znanost za sebe'. Neka *opća* diskusija o tome koji pristup najviše obećava ima malo smisla: pristupi se moraju razlikovati prema području rada (škola, javni/zajednički rad s mladima, međunarodni susreti mladih, itd.), ciljnim grupama (hendikepirani mladi, uče-

nice i učenici viših razreda, mladi muškarci ili žene, autohtoni ili alohtoni mladi, klike krajnje desnice među mladima, itd.), te situacijama (specifičnost mjesta, povijest razvoja pojedine grupe, itd.)« (str. 434). Ipak ostaje pitanje: gdje u tom degeneraliziranom kompleksu prestaje znanost, a gdje započinje zdrav razum? Ne traži li antirasistička znanost saveznike u antirasističkom zdravom razumu običnih ljudi, u borbi protiv saveza između rasističkih oblika znanosti (i kulture) i rasističkoga zdravog razuma?.

Vjeran Katunarić

*Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Odsjek za sociologiju*